

A Review of the Chronology and Usage of Troglodytic Architecture Space of Abazar Nair Collection in Ardabil Province

Afkhami, B.¹; Sattranzhad, S.²

Type of Article: **Research**

Pp: 183-208

Received: 2021/09/22; Accepted: 2022/05/25

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.23.183>

Abstract

Due to the climatic conditions and cuttable stones, the cultural landscape of Sablan Mountain is one of the main foci of the formation of Troglodytic Architecture spaces in the northwest region of Iran. In this region, various Troglodytic Architecture spaces have been carved in different cultural periods, one of the most well-known of which is the Troglodytic Architecture collection of Abazar Nair. This collection, in the previous studies of some researchers, generally belongs to the Parthian era with the use of “mehrabah”; or the Islamic era with the use of “Buddhist temples-tombs”. However, the cultural data in this collection rejects the Mehri and Buddhist monastery hypothesis with sufficient and archaeological evidence. This research is fundamental in terms of qualitative objective and it was conducted with descriptive-analytical method, comparative studies and data collection with the help of field studies and documents-library resources and seeks to answer the following two basic questions: 1- Based on the remaining surface data. Mande, the chronology of Troglodytic Architecture Abazar space belongs to which cultural period(s)? 2- What were the functions of Troglodytic Architecture spaces (number 7) of Abazar Nair collection? The results show that the Troglodytic Architecture space in question, like other spaces in this area, had a livelihood function in the Islamic era. Other results of the research determined that the set of enclosed spaces of Abazar is generally influenced by the climatic conditions of the region and is comparable to other cut rock villages in the Sablan and Sahand mountains. The recent archaeological activity of this collection can be useful and open the way in understanding the functional nature and chronology of other cut rock spaces on the slopes of Sablan Mountain.

Keywords: Sablan Mountain, Troglodytic Architecture, Abazar Nir, chronology, Function.

Motaleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archaeology Department of
Archaeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).
Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the **Creative Commons**.

1. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabil, Ardabil, Iran (Corresponding Author).

Email: bafkhami@uma.ac.ir

2. Ph.D. in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabil, Ardabil, Iran.

Citations: Afkhami, B. & Sattarnezhad, S., (2023). “A Review of the Chronology and Usage of Troglodytic Architecture Space of Abazar Nair Collection in Ardabil Province”. *Parseh J Archaeol Stud*, 7 (23): 183-208. (<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.23.183>).

Homepage of this Article: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-638-en.html>

Introduction

Abazar area of Nair city is the first Troglodytic Architecture area in Ardabil province that has been noticed by researchers. However, the remaining cultural materials in this area have received less attention from researchers and the most focus has been on the rocky texture of the spaces (Mohammadi-Far and Hemti-Azandariani, 2015; Azad, 2015 and 2016). This factor has caused the chronology and function of this area not to be determined precisely, and one of the empty spaces of this complex (space no. 7), regardless of the architectural elements and cultural materials left in it, is known as Mehri temple belonging to the Parthian era (Shekari, niri, 2019) and Mughal-Temple (Moradi & Omrani, 2020) of the Islamic era. This is while the main differences between the usage and chronology presented for this collection in general and the space of Troglodytic Architecture No. 7 in particular are seen, on the basis of the need to review the chronology and usage presented for this Troglodytic Architecture collection. There is especially space number 7). By examining the surface of the site and studying its cultural findings, while reviewing its chronology and function, referring to the data of the site, the Authors are looking for answers to the following questions: 1- Based on the remaining surface findings, what cultural period(s) does the chronology of Troglodytic Architecture Abazar spaces belong to? 2- Handy spaces (number 7). What functions did the Abazar collection have? Carrying out this research will be an important step in the architectural studies of Troglodytic Architecture in the Sablan Mountain range, so that in future studies, along with the careful examination of the sites and the study of the remaining cultural materials, the chronology and explanation of the function of the Troglodytic Architecture spaces of this area can be achieved.

Discussion

Based on the study of the Authors, it was found that the Abazar area consisted of several subsurface manmade spaces (10 units) and surface manmade spaces. These spaces were closely related to each other and all of them formed the fabric of Abazar village. Over time, the man-made spaces on the surface were completely destroyed, and today the remains of the foundations and debris of these structures remain on the surface of the area. The texture of the villages in the mountainous areas of North-West Iran has a similar architectural structure. So that in the analysis of this area, what was obtained is that Abazar area in terms of location pattern (access to water sources, location on the mountainside, proximity to pastures), structure and architectural elements and plan of spaces are similar to many others. It is one of the villages on the slopes of Sablan and Sahand mountains. These villages were formed in a hand-made way near the water sources and the slopes of the hills. Due to the cold seasons of the year, one of the

common patterns in the villages of the Sardsir districts of Azerbaijan region is to have small underground spaces where the families lived next to their cattle during certain days of the year. Such a pattern of settlement has been in place until recent years in the village of Kandavan (Razani et al., 2015), Khatb Maragheh (Starnjad et al., 2016), Ganzeq Sarein (Khanali, 2017), Yai Shahri of Maragheh, Sur Bonab. In these villages, the living spaces are located under the surface man-made spaces. Due to their living use, the subsurface spaces generally lacked complex and special architectural and artistic elements common in ritual-memorial spaces (elements such as inscriptions, altars, artistic motifs). And it only has a long manger, niche and spaces for providing light. Such elements can also be seen in the spaces of Troglodytic Architecture Abazar, therefore Troglodytic Architecture No. 7 cannot be considered separate from other spaces from the point of view of architecture and even the nature of the function. The generality of this space is exactly the same as the other spaces of this collection.

Conclusion

What was discussed in the text of the article, the environment of Abazar, like the fabric of the villages in the mountainous regions of Azerbaijan, Iran, consists of hand-made spaces. Handicapped spaces are carved under the man-made spaces, and in terms of architectural structure, plan and practical elements, many similarities between these villages can be observed. The accuracy of the cultural materials and architectural elements remaining in the hand-built spaces of this collection showed that the spaces have many relative similarities to each other and have followed a single pattern. Based on this, a touch space (space number 7) cannot be considered as a space that is excluded from other spaces. All the architectural elements such as the manger, niche, skylight, porch and the way to access the spaces show that these spaces in general and the architectural space number 7 in particular are designed and carved according to human living, based on that. Due to the lack of decorative and practical elements specific to ritual-memorial spaces (such as inscriptions, artistic motifs, columns, luxurious carving style of spaces, etc.), this complex (space number 7) cannot be considered as a space related to He considered the shrine (mehrabah). On the other hand, the nature of the prayer spaces and Buddhist tombs was also very different from this complex, therefore this complex does not have the characteristics of Mehri and Buddhist temples. The chronology of the site was based on the cultural findings left on the surface of the site. Based on these data, evidences from the historical period (especially Parthian) were not identified. These data show the most important settlement period of the site, which coincides with the Middle Ages of Islam. During this period, a cemetery with prominent tombstones was formed in the vicinity of the village. In general, the comparative study

of the texture of this complex with the similar areas of Sablan and Sahand mountain slopes shows many similarities between them. Due to the cold climate of the region and to protect their lives and property, the villages of these areas used to create residential spaces in two ways: hand-made - hand-made.

Acknowledgment

All Authors reviewed the results and approved the final version of the manuscript.

بازنگری در گاه‌نگاری و کاربری فضای دستکند مجموعه آبادر نیر استان اردبیل

بهرروز افخمی^I؛ سعید ستارنژاد^{II}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۰۸ - ۱۸۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۰۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۳۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.23.183>

چکیده

منظر طبیعی فرهنگی کوهستان سبلان به دلیل شرایط اقلیمی و سنگ‌های قابل تراش، یکی از کانون‌های اصلی شکل‌گیری فضاهای دستکند در منطقه شمال غرب ایران است. در این منطقه فضاهای دستکند متنوعی در دوره‌های مختلف فرهنگی تراشیده شده که یکی از شناخته‌شده‌ترین آن، مجموعه دستکند-دست‌ساز «آبادر» نیر است. این مجموعه در مطالعات پیشین برخی از پژوهشگران، عموماً متعلق به دوره اشکانی با کاربری «مهرابه»؛ یا دوران اسلامی با کاربری «معابد-مقابر بودایی» در نظر گرفته شده است؛ با این حال داده‌های فرهنگی موجود در این مجموعه، با دلایل کافی و مستند باستان‌شناختی، فرضیه نیایشگاه مهری و بودایی را رد می‌کند. این پژوهش بنیادی از نظر هدف، کیفی بوده و با روش توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به کمک مطالعات میدانی و اسناد - منابع کتابخانه‌ای انجام شده و به دنبال پاسخ به دو پرسش اساسی زیر است؛ ۱- براساس یافته‌های سطحی باقی‌مانده، گاه‌نگاری فضای دستکند آبادر متعلق به چه دوره‌های فرهنگی است؟ ۲- فضاهای دستکند (شماره ۷) مجموعه آبادر نیر چه کارکردهایی داشته است؟ نتایج بیانگر آن است که فضای دستکند مورد بحث، همانند سایر فضاهای این محوطه، کارکرد معیشتی در دوران اسلامی داشته است. نتایج دیگر پژوهش مشخص کرد که مجموعه فضاهای محوطه آبادر عموماً متأثر از شرایط اقلیمی منطقه ایجاد شده و قابل مقایسه با سایر روستاهای دستکند - دست‌ساز دامنه کوهستان‌های سبلان و سه‌هند است. فعالیت باستان‌شناختی اخیر این مجموعه می‌تواند در شناخت ماهیت کارکردی و گاه‌نگاری سایر فضاهای دستکند - دست‌ساز دامنه‌های کوهستان سبلان مفید و راهگشا باشد.

کلیدواژگان: کوهستان سبلان، معماری دستکند، آبادر نیر، گاه‌نگاری، کاربری.

I. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول).

Email: bafkhami@uma.uc.ir

II. دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

ارجاع به مقاله: افخمی، بهروز؛ و ستارنژاد، سعید، (۱۴۰۲). «بازنگری در گاه‌نگاری و کاربری فضای دستکند مجموعه آبادر نیر استان اردبیل». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۳): ۲۰۸-۱۸۳. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.23.183>.

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/browse.php?a_id=638&sid=1&slc_lang=fa

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

دامنه‌های کوهستان سبلان واقع در شمال غرب ایران به دلیل شرایط جغرافیایی، به خصوص سنگ‌های توف آتش‌فشانی قابل تراش و متأثر از عوامل مختلف انسانی (آئینی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی) یکی از کانون‌های مهم فضاهای دستکند در منطقه شمال غرب ایران است. در این منطقه تاکنون فضاهای دستکند متنوع، در قالب فضاهای سکونتگاهی (گنزق سرعین، بینه‌لر مشکین‌شهر)، پناهگاهی (گلستان نیر، لاهورد)، نیایشگاهی (گنزق سرعین)، شناسایی و معرفی شده است؛ با این حال مطالعات مربوط به معماری دستکند در منطقه شمال غرب ایران، ضعف‌ها و کاستی‌های بسیاری دارد که یکی از مهم‌ترین آن، مبحث کاربری و گاه‌نگاری است، به طوری که برخی از پژوهشگران بدون در نظر گرفتن مواد فرهنگی موجود در محوطه و عناصر معماری ایجاد شده درون فضاهای دستکند، گاه‌نگاری بسیاری از این آثار دستکند را متعلق به دوران تاریخی، به خصوص اشکانی با کاربری مرتبط با آئین مهرپرستی در نظر گرفته‌اند (Shekari niri, 2019). این درحالی است که مواد فرهنگی و عناصر معماری باقی‌مانده در این محوطه‌ها، شواهد منتسب به آئین مهرپرستی را نشان نمی‌دهد؛ بنابراین ضرورت بازنگری در گاه‌نگاری و کاربری ارائه شده برای این قبیل فضاها وجود دارد.

محوطه آبادر شهرستان نیر، نخستین فضای دستکند در استان اردبیل است که مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است؛ با این حال مواد فرهنگی باقی‌مانده در این محوطه، کمتر مورد توجه محققان قرار گرفته و بیشترین تمرکز روی بافت صخره‌ای فضاها بوده است (محمدی‌فر و همتی‌ازندریانی، ۱۳۹۵؛ آزاد، ۱۳۸۴ و ۱۳۹۷). همین عامل سبب شده تا گاه‌نگاری و کارکرد این محوطه به طور دقیق مشخص نشود و یکی از فضاهای دستکند این مجموعه (فضای شماره ۷) بدون توجه به عناصر معماری و مواد فرهنگی باقی‌مانده در آن، با عنوان معبد مهری متعلق به دوره اشکانی (Shekariniri, 2019) و مقبره - معبد مغولی (Moradi & Omrani, 2020) دوران اسلامی در نظر گرفته شود. این درحالی است که تفاوت‌های اساسی میان کاربری و گاه‌نگاری ارائه شده برای این مجموعه به طور عام و فضای دستکند شماره ۷ به طور اخص دیده می‌شود؛ بر همین اساس لزوم بازنگری در گاه‌نگاری و کاربری ارائه شده برای این مجموعه دستکند (به خصوص فضای شماره ۷) وجود دارد.

پرسش‌های پژوهش: نگارندگان با بررسی سطحی محوطه و مطالعه یافته‌های فرهنگی آن، ضمن بازنگری در گاه‌نگاری و کارکرد آن، با استناد به داده‌های محوطه، به دنبال پاسخ به این پرسش‌هاست: ۱- براساس یافته‌های سطحی باقی‌مانده، گاه‌نگاری فضاهای دستکند آبادر متعلق به چه دوره (ها)ی فرهنگی است؟ ۲- فضاهای دستکند (شماره ۷) مجموعه آبادر چه کارکردهایی داشته است؟ انجام این پژوهش گام مهمی در مطالعات معماری دستکند دامنه کوهستان سبلان خواهد بود، به طوری که در مطالعات آتی ضمن بررسی دقیق محوطه‌ها و مطالعه مواد فرهنگی باقی‌مانده به گاه‌نگاری و تبیین عملکرد فضاهای دستکند این منطقه می‌توان دست یافت.

روش پژوهش: ماهیت پژوهش حاضر کیفی بوده و براساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است. در روش مطالعه میدانی تلاش گردید تا مواد فرهنگی و فضاهای دستکند قابل دسترس به طور کامل مورد بررسی قرار گیرد. جامعه آماری شامل تعداد ۱۰ فضای دستکند زیرسطحی و شواهدی از فضاهای دست ساز سطحی است. تمامی عناصر معماری و مواد فرهنگی مجموعه مورد بازدید قرار گرفت. در گام بعدی یافته‌های به دست آمده از محوطه، به شیوه مطالعه توصیفی - تحلیلی تشریح شد، سپس براساس مطالعه تطبیقی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در روش مطالعه تطبیقی تمامی یافته‌های به دست آمده با سایر محوطه‌ها مورد بررسی تطبیقی قرار گرفتند و پس از آن گاه‌نگاری نسبی و کاربری فضاهای تشریح گردید.

پیشینه پژوهش

نخستین مطالعات باستان‌شناختی فضاهاى دستکند شمال غرب ایران مربوط به نتایج بررسی‌های باستان‌شناختی «اورل استین» (Stein, 1940: 392) و هیأت آلمانی به سرپرستی «ولفرام کلایس» بود (Kleiss, 1969, 1972). بعدها پژوهشگرانی چون: «باومن» و «تامسون» (Bowman & Thompson, 1968)، «وارویک بال» (1976; 1979)، «روبرت دان» (2017) برخی از آثار صخره‌ای در مراغه و ارومیه را مورد مطالعه قرار داده‌اند. پژوهشگران ایرانی چون: «علی اصغر میرفتاح»، «جواد شکاری نیری»، «سعید ستارنژاد» (۱۳۹۵)، «بهروز خان محمدی»، «نادره شجاع‌دل»، «رضا عطایی» (۱۳۹۴)، «حمید خانعلی» (۱۳۹۷)، «حسین علیزاده» (۱۳۹۶)، «سولماز اسکندری» (۱۳۹۵)، و «سیاوش عبدالحی» (۱۴۰۰)، در مطالعات خود به برخی از فضاهاى دستکند در شهرستان‌های ارومیه، سلماس، نیر، سرعین، مشکین‌شهر اشاره کرده‌اند. مجموعه دستکند آبادر برای نخستین بار در سال ۱۳۶۷ ه.ش. توسط علی اصغر میرفتاح و جواد شکاری نیری مورد مطالعه قرار گرفت (میرفتاح و شکاری نیری، ۱۳۷۵). این مجموعه بعدها توسط شکاری نیری با عنوان معبد مهری معرفی شد (۱۳۷۹ و ۲۰۱۹). مطالعات بعدی درباره این اثر در سال‌های اخیر توسط پژوهشگران ایرانی چون: «میترا آزاد» (۱۳۸۴)، «میثم لباف خانیکی» (۱۳۹۱)، «یعقوب محمدی‌فر» و «اسماعیل همتی‌ازندریانی» (۱۳۹۵)، «مهدی سلطانی محمدی» و «میترا آزاد» (۱۳۹۷) انجام شده است. در سال ۲۰۱۹ م. «بهروز عمرانی» و «امین مرادی» بدون بررسی محوطه، تنها با استناد به مقاله جواد شکاری نیری (۱۳۷۵ و ۱۳۷۹) و براساس مطالعات تطبیقی با برخی از مقابر و معابد بودایی، فضای دستکند شماره ۷ این مجموعه را سنت مقبره‌سازی متأثر از فرهنگ آسیای شرقی در نظر گرفتند (Moradi & Omrani, 2020). با دقت در این مطالعات مشخص می‌شود که پژوهشگران، صرفاً با استناد به مطالب مقاله نخست پژوهشگر متقدم این مجموعه (شکاری نیری، ۱۳۷۵ و ۱۳۷۹) و بدون تکیه بر یافته‌های فرهنگی باقی‌مانده در محوطه، به ارائه فرضیاتی درباره این مجموعه پرداخته‌اند. در پژوهش حاضر برای نخستین بار نگارندگان ضمن بررسی باستان‌شناختی مجموعه، به تحلیل داده‌های موجود پرداخته‌اند، و براساس آن، گاه‌نگاری و کاربری محوطه ارائه شده است.

موقعیت جغرافیایی محوطه آبادر

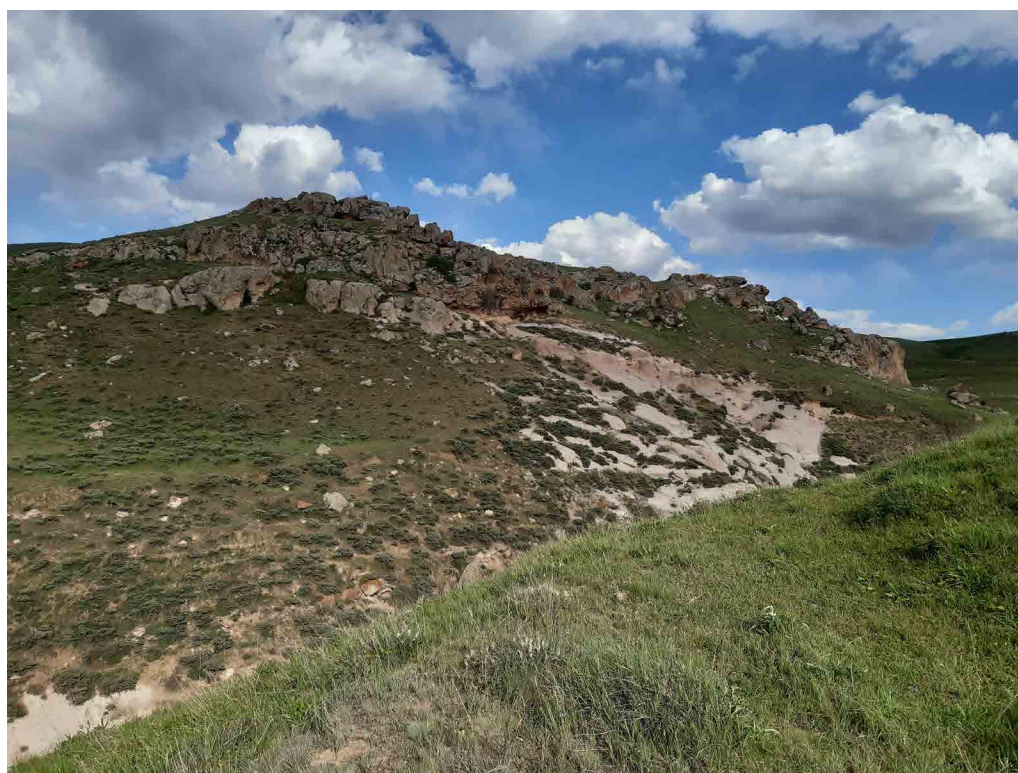
محوطه آبادر در زبان محلی «خرابلر» یا «کوه‌وللر» به معنای غارها شناخته می‌شود (میرفتاح و شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۶۱-۶۲). در استان اردبیل، فاصله ۱۰ کیلومتری سمت شمالی شهر نیر واقع شده است. این محوطه در فاصله ۲ کیلومتری سمت جنوب غربی روستای آبادر فعلی و در مختصات جغرافیایی طول ۴۸،۰۸۴۵۰۸۳۶ و عرض ۳۷،۹۹۸۷۳۹۷۵ در ارتفاع ۱۹۱۹ متری از سطح دریا قرار دارد. محوطه در سطح و دامنه تپه طبیعی شکل گرفته است (تصویر ۱). تپه از سمت جنوب با شیب نسبتاً ملایم به دره‌ای منتهی می‌شود که چشمه‌ای در آن جریان دارد. ساختار زمین‌شناسی این منطقه براساس تقسیم‌بندی ساختاری در زون البرز غربی-آذربایجان قرار دارد. قدیمی‌ترین واحد مورد بررسی منطقه، توف با برش‌های ریولیتی همراه با توف‌های پومیس‌دار به رنگ خاکستری روشن بوده که احتمالاً در اثر انفجار پلیوسن به وجود آمده است (پیروج و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۵۹). سطح این توف‌های آتش‌فشانی را لایه خاک رسی پوشانده است. سمت غرب به کوه نسبتاً مرتفع منتهی شده و سمت شمالی آن زمین‌های کشاورزی قرار دارد. ضخامت خاک به دلیل بستر صخره‌ای منطقه، بسیار کم بوده و بیشترین حجم خاک در سطح محوطه حدود نیم متر است. همین عامل سبب شده تا بخشی از فضاهاى مورد استفاده ساکنان این روستا، به شکل دستکند در بستر صخره ایجاد شود (میرفتاح و شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۶۲). بیشترین طول محوطه در راستای شمال شرقی- جنوب غربی حدود ۳۲۰ متر و بیشترین عرض آن در راستای شمالی- جنوبی حدود ۱۱۰

متر است. بالاترین سطح محوطه تا انتهای درهٔ موسوم به «باغ‌دره» حدود ۳۰ متر می‌باشد (تصویر ۲). سطح محوطه در اثر فعالیت‌های تخریبی حفاران قاچاق به شدت آسیب دیده و چاله‌های در عمق‌های مختلف در بستر صخره‌ای و انباشت لایه‌های خاک محوطه ایجاد شده است. همین عوامل درکنار فعالیت‌های کشاورزی مهم‌ترین عارضهٔ تخریب محوطه هستند. در بررسی سطحی محوطه، مشخص شد که محوطه از دو قسمت، الف) سکونتگاهی، ب) گورستان تشکیل شده است.

تصویر ۱. موقعیت جغرافیایی محوطه آباذر (نگارندگان، ۱۴۰۰؛ گوگل مپ ۲۰۲۰).

Fig. 1. Geographical location of Abazar site (Authors, 2020; Google Map 2020).

تصویر ۲. دورنمایی از محوطه آباذر، دید از جنوب (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 2. A view of the Abazar area, seen from the south (Authors, 2020).

بخش سکونتگاهی آبادر

بخش سکونتگاهی در جبهه غرب و جنوب غربی تپه شکل گرفته است. ساختار معماری فضاهای این قسمت به دو گونه دستکند با تراش بستر صخره‌ای و دست‌ساز است (تصویر ۳). معماری دست‌ساز سطحی محوطه روی فضاهای دستکند با مصالح بوم‌آورد (قلوه‌سنگ رودخانه، کاه‌گل، خشت) ساخته شده است. با توجه به تخریب کامل این فضاها، ارائه پلان و ابعاد دقیق آن وجود ندارد؛ با این حال شواهد باقی‌مانده از دیوارها، عرضی حدود نیم الی یک متر دارند. شیوه معماری دستکند-دست‌ساز در مناطق روستایی دامنه‌های کوهستانی بسیار رایج است و امروزه نیز با گذشت سال‌ها، هنوز در روستاهای نزدیک دامنه کوهستان سهند، مانند روستای یای شهر، کهق شهرستان مراغه، قابل مشاهده است. فضاهای دست‌ساز سطحی، عموماً کاربری سکونتگاهی داشته و فضاهای زیرسطحی به منزله نگه‌داری احشام و انباری مورد استفاده قرار می‌گرفت؛ البته در گذشته از فضاهای دستکند زیرسطحی نیز برای سکونت استفاده می‌کردند. در این شیوه، قسمت ابتدایی فضاهای دستکند، محل سکونت انسان بوده و احشام در قسمت انتهایی قرار می‌گرفت. همجواری انسان با دام درون فضاهای دستکند، یکی از الگوهای زیستی رایج در میان روستاهای مناطق کوهستانی آذربایجان است.

تصویر ۳. شواهدی از بقایای معماری سطحی محوطه (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 3. Evidences of the remains of the surface architecture of the site (the Authors, 2020).

فضاهای دستکند در دامنه جنوبی پشته، به صورت خطی ایجاد شده و دهانه جملگی آن‌ها رو به سمت جنوب می‌باشد (تصویر ۴). این فضاها متناسب با نیازهای خانوارها از قسمت‌های مختلف تشکیل شده که عموماً فضاهای مرکزی با عنوان فضای تقسیم‌کننده و فضاهای جانبی عملکرد انباری، آخور و استراحتگاه داشته است. بیشتر این فضاها به نظر می‌رسد جنبه نگه‌داری حیوانات و انباری داشته و روزهای سرد سال با توجه به سیستم زمین‌گرمایشی موجود در این

فضاها، مورد استفاده فصلی ساکنان نیز قرار می‌گرفت؛ به طوری که در نواحی سردسیر آذربایجان، از فضاها دستکند (کوهول) برای سکونت استفاده می‌کردند و از ملزومات این روستاها داشتن یک واحد «کوهول» است (خاماچی، ۱۳۶۸: ۱۶۸).

تصویر ۴. تصویر سمت چپ، قسمتی از فضای دست‌ساز؛ تصویر سمت راست، ورودی فضای دستکند شماره ۷ محوطه آباذر (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 4. The picture on the left, a part of the man-made space; The picture on the right, the entrance to Troglodytic Architecture space No. 7, Abazar area (Authors, 2020).

اجزاء و عناصر معماری فضاها

فضاهای دستکند متناسب با نیاز خانوارها از اجزاء و عناصر متنوع تشکیل شده‌اند. فضای درونی این آثار دستکند عموماً به شکل خطی بوده که فضای مرکزی به عنوان فضای تقسیم‌کننده و در عین حال قسمت انتهایی آن، محل نگه‌داری احشام بوده است. در این فضا، عناصری چون: آخور، اخیه و طاقچه تعبیه شده است. چنین عناصر معماری در روستاهای دامنه کوهستان سبلان مانند «گنزق» سرعین و «بینه‌لر» مشگین‌شهر قابل مشاهده است. وجود عناصری چون آخور و انبارها ارتباط تنگاتنگی با سکونت انسان دارد. آخورهای دیواری به شیوه دستکند به ارتفاع حدود ۷۰ - ۵۰ سانتی‌متر (از کف فضا تا لبه آخور) تراش داده شده است. لبه‌های آخور به مرور زمان ساییده شده و ارتفاع کلی آن از لبه تا کف آخور حدود ۵ الی ۱۰ سانتی‌متر است (تصویر ۵). در دیواره این آخورها تعدادی اخیه برای بستن حیوانات تعبیه شده است. با توجه به ارتفاع آخورها به نظر می‌رسد چهارپایانی از قبیل گاو و گاو میش بیشتر نگه‌داری می‌شد. نمونه‌ای از این آخورها در فضای دستکند شماره ۷ نیز شناسایی شد. این آخور به اشتباه از سوی نویسنده نخست مقاله (شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۱۳۷۹) با عنوان سکوی نشیمن معرفی شده بود که پس از بررسی نگارندگان مشخص گردید در اصل آخور می‌باشد.

پوشش سقف فضاهای دستکند

پوشش سقف فضاهای این مجموعه در مطالعات پیشین، اساس گاه‌نگاری بوده است (شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۲۰۲۰). همین عامل سبب شده تا گاه‌نگاری فضاهای دستکند آباذر یکی از چالش‌برانگیزترین مباحث در حوزه مطالعات باستان‌شناختی معماری دستکند منطقه شمال غرب ایران قرار گیرد. پوشش سقف فضاهای این مجموعه به شکل قوس بوده که به مرور زمان بخش‌هایی از آن تخریب شده، با این حال قسمت‌های از پایه و ساقه گنبد باقی مانده است. در

تصویر ۵- آخور دستکند فضای شماره ۷ (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 5. Akhor Troglodytic Architecture space number 7 (Authors, 2020)

قسمت میانی سقف، روزنه‌ای برای تأمین روشنایی ایجاد شده است (تصویر ۶). پوشش غالب فضاهای دستکند صخره‌ای شاخص منطقه در دوران پیش از اسلام به شکل تخت یا خرپشته بوده که نمونه‌های آن در گوردخمه‌های اورارتو و مانا باقی مانده است. پوشش سقف فضاهای دستکند باقی مانده از دوره اشکانی در محوطه‌های چون: «ارزانفود» همدان، «سامن» ملایر (خاکسار، ۱۳۸۶)، فضای شماره ۱۴ «غار کوگان» لرستان، فضای قسمت دستکند «غار کرفتو» (محمدی‌فر و همتی‌ازندریانی، ۱۳۹۵) و «کوهپایه» کرمان (منگلی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۹۱) تفاوت‌های آشکار با این مجموعه دارد. پوشش گنبدی فضاهای دستکند آبادر، هرچند دارای شیوه تراش نسبتاً ابتدایی بوده، با این حال قابل مقایسه با پوشش سقف «مسجد سنگی» داراب (Bier, 1986)، «قدمگاه» آذرشهر (Keliss, 1972)، «مسجد عنصرود» (رازانی و همکاران، ۱۳۹۵)، و «امام‌زاده معصوم» مراغه (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۹) است؛ این فضاها در دوران اسلامی ایجاد شده‌اند.

گورستان محوطه آبادر

گورستان آبادر در جبهه شمال شرقی محوطه قرار دارد. گورستان در راستای شمال شرقی- جنوب غربی ۱۵۴ متر و در راستای شمال غربی - جنوب شرقی حدود ۷۰ متر است. سطح گورستان همانند قسمت سکونتگاهی به دلیل فعالیت‌های حفاران قاچاق آسیب فراوان دیده و بسیاری از سنگ قبرهای این گورستان شکسته شده است (تصویر ۷). قبرستان از دو قسمت تشکیل شده که بخشی روی تپه واقع شده است. سابق در این محل، ساختار سنگی- گلی بنایی آئینی موسوم به «اوجاق» قرار داشته و در این بخش، سنگ قبرهای در اشکال مختلف باقی مانده است. بخش دیگر قبرستان در قسمت شرقی تپه قرار دارد و گورهای این قسمت عموماً ساده و بدون ساختار معماری و سنگ قبرهای شاخص است.

تصویر ۶- قسمتی از پوشش سقف فضای دستکند آباذر (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 6. A part of the roof covering of the Troglodytic Architecture space of Abazar (Authors, 2020).

تصویر ۷- دورنمایی از گورستان آباذر، دید از جنوب (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 7. A view of Abazar cemetery, seen from the south (Authors, 2020)

(میرفتاح و شکاری‌نیری، ۱۳۷۵: ۶۲). سنگ‌قبرها از جنس سنگ‌های رسوبی بوده که سطح آن با نگاره‌های تزئینی چون: نقش مایه محراب، کتیبه، تیر و کمان حجاری شده است. نگاره‌ها در اثر مرور زمان و عامل انسانی به شدت آسیب دیده‌اند و به سختی روی سنگ‌ها قابل مشاهده است.

کاربری مجموعه آبادر

تبیین کاربری فضاهای دستکند محوطه آبادر نیازمند مطالعات جامع تمامی فضاهای و مواد فرهنگی باقی‌مانده در آن است. براساس بررسی نگارندگان مشخص گردید که تمامی فضاهای دستکند از نظر پلان، شیوه تراش و حتی نحوه دست‌رسی شباهت‌های بسیاری به هم‌دیگر دارند؛ بر این اساس نمی‌توان فضای دستکند شماره ۷ را مجزی از سایر فضاهای دستکند در نظر گرفت. این فضای دستکند همانند سایر فضاها به صورت خطی بوده که از یک فضای مرکزی و تعدادی فضای مجاور تشکیل شده است. دهانه ورودی فضاهای به سمت جنوب که مطابق با شیب محوطه ایجاد شده است. عناصر معماری باقی‌مانده در این فضا، شباهت بسیاری با سایر فضاها داشته و نمی‌توان تفاوت خاصی بین آن مشاهده کرد؛ با این حال در اکثر مطالعات پیشین، پژوهشگران متقدم، یکی از فضاهای دستکند این مجموعه را بدون در نظر گرفتن بافت تاریخی- فرهنگی محیط و عناصر معماری و هنری و تنها به دلیل داشتن پوشش گنبدی شکل متمایز از سایر فضاها دانسته‌اند و کاربری آن را معبد مهرپرستی متعلق به دوره اشکانی در نظر گرفته‌اند (ن. ک. به: میرفتاح و شکاری‌نیری، ۱۳۷۵؛ شکاری‌نیری، ۲۰۱۹). این درحالی است که حداقل نگارندگان دو فضای دیگر با پوشش گنبدی شکل را در این محوطه شناسایی کردند. پژوهشگران پیشین مجموعه، در پژوهش‌های خود دلایلی چون: بستر صخره‌ای فضاها، تولد خدای مهر از صخره (کومون، ۱۳۸۶: ۱۴۴)، صخره‌ای بودن برخی مهرابه‌های اروپا (Beck, 2006: 10)، جریان داشتن آب در کنار فضاها، ملاک مهرابه بودن مطرح شده است. با این حال دلایل فوق به تنهایی برای معرفی مجموعه دستکند آبادر با عنوان معبد مهری ناکافی بوده، بلکه دلایل سست و قابل نقد نیز می‌باشد. با دقت در معابد مهری باقی‌مانده در کشورهای اروپایی (Sánchez, 2012) چون: ایتالیا (Nabarz, 2005: Fig. 3.2)، مجارستان (Fegerl, 2008: 20)، آلمان و آناطولی (Iznik, 1999) مشخص می‌شود معابد مهری دارای عناصری چون: نقش مایه مار (ورماژرن، ۱۳۸۳: ۱۸۷)، تندیس مهر (Hopfe, 2008: 19; Clauss, 2001: 81)، عناصر هفت‌گانه (شیر، پدر، سرباز، کلاغ و غیره) و موزاییک‌کاری کف معابد (Mazhjo, 2019: 174) بوده که از این نظر تفاوت‌های اساسی با فضاهای دستکند منتسب به آئین مهرپرستی در ایران دارد (ستارنژاد، ۱۳۹۹: ۹۹). از طرفی فضاهای دستکند مجموعه آبادر به طور مستقل در دامنه یا شیب صخره تراشیده شده (لباف‌خانکی، ۱۳۹۱: ۱۰۲) و پلان آن‌ها به شکل خطی است. پس از راهرو، فضای دستکند مرکزی قرار دارد که در اطراف آن، متناسب با نیازهای خانوارها، فضاهای در ابعاد مختلف تراشیده شده است. در فضاهای دستکند آبادر، پوشش دیواره‌ها و سقف مجموعه بدون عناصر تزئینی بوده و تنها برخی عناصر کاربردی چون درگاه‌ها، نورگیر، آخور و اخیه برای بستن حیوانات ایجاد شده است. در مطالعات پیشین پژوهشگران متقدم (میرفتاح و شکاری‌نیری، ۱۳۷۵) آخور ایجاد شده در دیواره فضای شماره ۷ را با عنوان سکو معرفی کرده‌اند و آن را یکی از عناصر مرتبط با معابد مهرپرستی دانسته‌اند؛ این درحالی است که دقت در این عنصر دستکند، به وضوح آخور بودن آن را نشان می‌دهد. لبه‌های آخور به مرور زمان ساییده شده و به شکل سکو درآمده است (تصویر ۵).

هرچند که فضای دستکند شماره ۷ توسط پژوهشگر متقدم مجموعه (شکاری‌نیری، ۱۳۷۵: 2020) با عنوان نیایشگاه (مهری) معرفی شده و استناد اصلی پژوهش‌های متأخر خود بوده است؛ این فضای دستکند همانند سایر فضاها، فاقد هرگونه عناصر تزئینی رایج در فضاهای آئینی - دینی

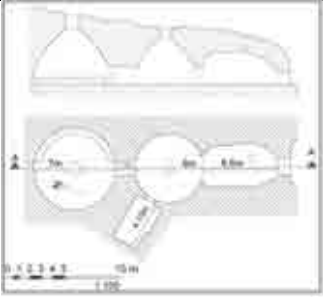
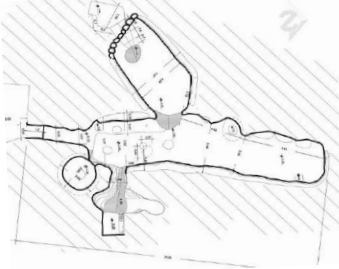
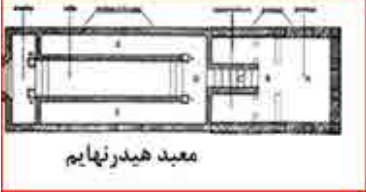
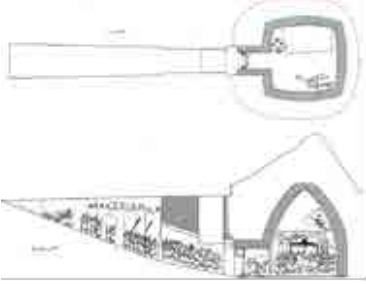
است. مطالعه تطبیقی این فضا با نیایشگاه‌های دستکند منطقه آذربایجان ایران چون: امامزاده معصوم (Vardjavand, 1975; Parvin et al., 2020؛ رازانی و حمزوی، ۱۳۹۷)، داش‌مچید (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۸)، قدمگاه آذرشهر (Keliss, 1972)، گنزقِ سرعین (خانعلی، ۱۳۹۷)، مسجد کندوان (رازانی و همکاران، ۱۳۹۶) تفاوت‌های بارز میان آن را نشان می‌دهد. در این فضاها عناصر هنری و کاربردی چون: کتیبه، محراب، منبر و نگاره‌های اسلیمی باقی‌مانده که فضای منتسب به نیایشگاه در مجموعه آبادر فاقد چنین عناصری است؛ بنابراین پژوهشگران بدون استناد به شواهد و مدارک کافی دال‌بر نیایشگاهی بودن آن، فضای دستکند صخره‌ای شماره ۷ را نیایشگاه معرفی کرده (سلطانی محمدی و آزاد، ۱۳۹۷) و گاه‌نگاری آن را بدون تکیه بر یافته‌های فرهنگی محوطه، متعلق به دوره اشکانی (میرفتاح و شکاری‌نیری، ۱۳۷۵) در نظر گرفته‌اند. در بررسی نگارندگان فضای مورد بحث بدون هرگونه عناصر آئینی-مسلکی رایج در نیایشگاه‌ها بوده و همانند سایر فضاهای محوطه آبادر تراشیده شده است.

فرضیه دیگر درباره این فضا، اخیراً مطرح شده (Moradi & Omrani, 2020) و ارتباط آن با باورهای مناطق شرق دور، به خصوص «بودایی» است. این فرضیه صرفاً با تکیه بر داده‌های موجود در مقاله پژوهشگران متقدم مجموعه (میرفتاح و شکاری‌نیری، ۱۳۷۵) است. این پژوهشگران بدون بررسی محوطه و ارائه داده‌های جدید، فرضیه معابد-مقابر بودایی را مطرح کرده‌اند. در این فرضیه، پژوهشگران صرفاً با مقایسه پلان و نمای فضای منتسب به نیایشگاه (فضای شماره ۷)، با نمونه‌هایی از مقابر و معابد منطقه آسیای شرقی مانند: مقبره «خیووی» (Xiao Yi)، (Steinhardt, 1998: 237) و «خوخیانخو» (Xu Xianxiu)، (Lingley, 2014: 3) مطرح کرده‌اند. این درحالی است که مطالعه باورهای دینی - مذهبی خانان مغول و بعدها ایلخانان نشان می‌دهد که عموماً مقابر آن‌ها دور از محل‌های استقرار و به شکل مخفی ایجاد شده است (کارپن، ۱۳۶۳: ۴۱-۴۱؛ اشیپولر، ۱۳۵۱: ۱۸۳). از طرفی مطالعه تطبیقی معابد بودایی باقی‌مانده در منطقه آذربایجان ایران، چون: نیایشگاه داش‌کسن زنجان و امامزاده معصوم مراغه (Parvin et al., 2020) با نمونه‌هایی از معابد بودایی خاور دور نشان می‌دهد که این فضاها دارای تزئینات و نقاشی بوده است (Lingley, 2014). در بررسی نگارندگان حداقل ۱۰ فضای دستکند با پلان مشابه در این مجموعه شناسایی شد که نشان می‌دهد مجموعه آبادر، نه تنها فضای دستکند تک‌واحد نبوده، بلکه در اطراف آن فضاهای دستکند دیگری وجود دارد، که به دلیل ضعف پژوهشگران در عدم شناخت محوطه و بررسی آن مغفول مانده است؛ بنابراین نمی‌توان این مجموعه را منتسب به مقابر - معابد بودایی دانست (جدول ۱).

مطالعه تطبیقی فضاهای دستکند شماره ۷ با فضاهای دستکند روستایی سایر نواحی چون: گنزقِ سرعین (خانعلی، ۱۳۹۷)، خطبِ مراغه (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۹)، صور بناب، و آق‌بولاقِ بستان‌آباد (Naseri et al., 2017)، کندوان اسکو و بینه‌لر مشگین‌شهر و سایر روستاهای دامنه کوهستان سبلان و سهند نشان می‌دهد که این روستا از ویژگی‌های مشابه برخوردار است، چون: الف) قرارگیری روستا در دامنه تپه، ب) فضاهای دستکند به شکل خطی بوده که دهانه ورودی آن به سمت دره است، ج) مجاورت گورستان با قسمت سکونتگاهی، د) داشتن آخور دستکند، ه) همجواری فضای دستکند با فضای دست‌ساز. چنین الگوی استقرار در مکان‌گزینی روستاهای مناطق کوهستانی به‌وفور قابل مشاهده است. چنین شیوه معماری در سال‌های اخیر در روستاهای دستکند-دست‌ساز دامنه‌های این کوهستان‌ها رایج بوده و یکی از شیوه‌های معماری جوامع روستایی این مناطق است. در محوطه آبادر وجود عناصری چون: آخور، محل بستن احشام و شکل‌گیری فضاهای دست‌ساز با مصالح بوم‌آورد روی سطح زمین نشان می‌دهد که این مجموعه کاربری معیشتی داشته است.

جدول ۱. مطالعه تطبیقی مجموعه دستکند آباذر با معابد مهری و مقابر مغولی (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 1. Comparative study of Abazar manuscript collection with Mehri temples and Mongolian tombs (Authors, 2020).

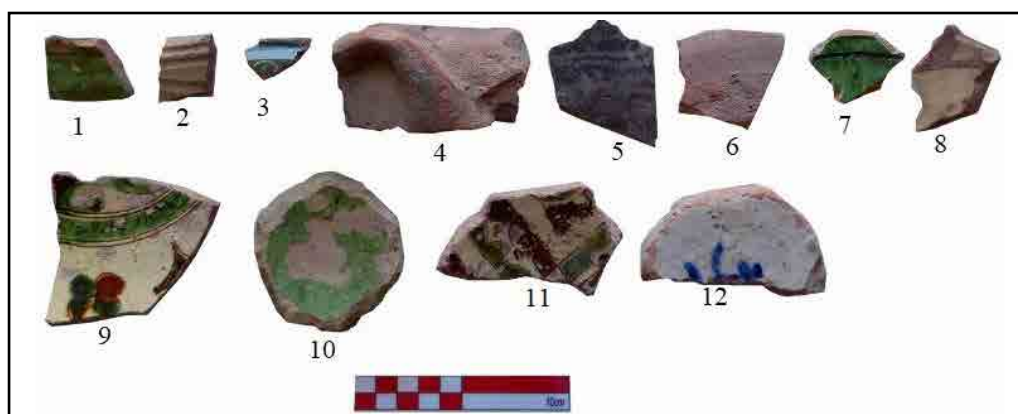
منبع تصویر	کاربری	عناصر آیینی	پلان	ساختمان معماری	تعداد فضاها	پلان	محوطه
Shekari niri, 2019	استقراری	فاقد هرگونه عناصر آئینی - مذهبی	خطی	دستکند - دست ساز	مجموعه فضاهای معماری		آباذر
خانعلی، ۱۳۹۷	معیشتی	فاقد هرگونه عناصر آئینی	خطی	دستکند - دست ساز	مجموعه فضاهای معماری		گنزی سرعین
لباف خانکی، ۱۳۹۱	آئینی	تندیس مهر، نقش مایه مار و گاو	خطی	دستکند	تک فضا		معبد مهری، هیدرنه‌ایم
Lingley, 2014	آئینی	نگاره‌های تزئینی	خطی	دستکند	تک مجموعه		معبد خوخیانخیو؛ چین

گاه‌نگاری مجموعه آباذر

برای گاه‌نگاری نسبی مجموعه آباذر، در این پژوهش، از یافته‌های فرهنگی موجود در محوطه استفاده شد. یافته‌های سطحی این محوطه شامل قطعات سفالی، پوشش سقف فضاهای دستکند و سنگ قبرها است. این داده‌ها با روش مطالعات تطبیقی با نمونه‌های مشابه در سایر محوطه‌ها مورد پژوهش قرار گرفتند؛ سپس براساس آن، گاه‌نگاری نسبی محوطه ارائه شد.

- سفال

قطعات سفالی، فراوان‌ترین و در عین حال مهم‌ترین داده فرهنگی برای گاه‌نگاری نسبی و دوره‌های استقراری محوطه آباذر است (تصویر ۸)؛ با این حال، در مطالعات پیشین به این مواد فرهنگی

تصویر ۸. تعدادی از قطعات سفال سطحی محوطهٔ آباذر (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 8. A number of surface pottery pieces from Abazar area (Authors, 2020).

توجه نشده است. با توجه به حفاری‌های قاچاق ایجاد شده در نقاط مختلف محوطه، میزان انباشت لایه‌های فرهنگی حدود یک متر بوده است. قطعات سفالی از داخل انباشت خاک و سطح محوطه جمع‌آوری شد، سپس براساس بررسی سطحی محوطه، سفال‌های شاخص سطحی نیز برای مطالعه مستندنگاری شد. این قطعات سفالی برای مطالعات تطبیقی با قطعات سفال سایر محوطه‌ها موردتوجه قرار گرفت. سفال‌های محوطه به‌طورکلی به دو دستهٔ سفال‌های بدون لعاب و سفال‌های لعابدار تقسیم می‌شود. این سفال‌ها غالباً چرخ‌ساز بوده و آمیزهٔ آن کانی است. پخت غالب سفال‌ها کافی می‌باشد. سفال‌ها از نظر تزئین نیز به دو دستهٔ کلی سفال‌های بدون تزئین و دارای تزئین قابل دسته‌بندی است. قطعات سفال‌های منقوش، دارای نقش‌مایه‌های گیاهی و هندسی بوده و در طیف رنگی سبز، زرد، مشکی، و آبی است (جدول ۲). مطالعهٔ سفال‌های این محوطه نشان می‌دهد که مهم‌ترین دورهٔ استقرار محوطه متعلق به قرون میانی اسلام (سلجوقی و ایلخانی) بوده است.

- سنگ‌قبرهای محوطه

سنگ‌قبرهای گورستان آباذر (تصویر ۹) باوجود آسیب‌های فراوان، از داده‌های مهم دیگر در زمینهٔ گاه‌نگاری این محوطه است. این سنگ‌قبرها در اشکال صندوقی بوده که روی آن نقش‌مایه‌های هندسی، محراب، و آلات جنگ تراشیده شده است. براساس گفتهٔ اهالی منطقه، روی برخی از سنگ‌قبرها نوشته‌هایی وجود داشته که به‌مرور زمان توسط عوامل انسانی و طبیعی به‌طور کامل از بین رفته است. نمونه‌هایی از این سنگ‌قبرها در برخی از روستاهای منطقهٔ آذربایجان ایران قابل مشاهده است. مطالعات انجام‌شده روی برخی از سنگ‌قبرهای منطقهٔ آذربایجان ایران، تعلق آن‌ها را به دوران اسلامی، به‌خصوص ایلخانی و پس از آن نشان می‌دهد (جدول ۳).

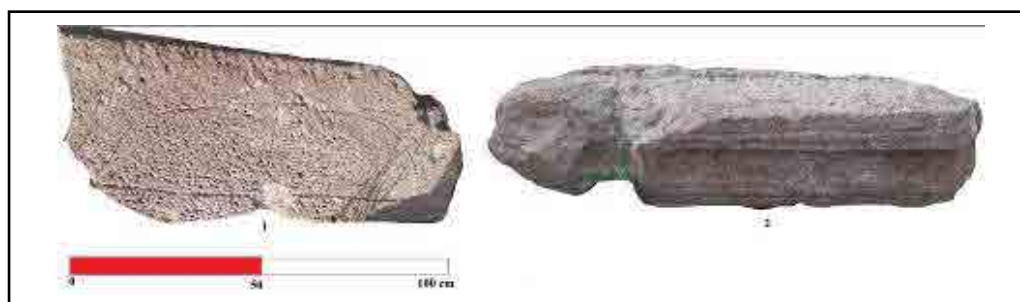
بحث و تحلیل

براساس بررسی نگارندگان مشخص گردید که محوطهٔ آباذر متشکل از چندین فضای دستکند زیرسطحی (۱۰ واحد) و دست‌ساز سطحی بوده است. این فضاها ارتباط تنگاتنگی با یک‌دیگر داشته و جملگی آن‌ها بافت روستای آباذر را تشکیل می‌داد. به‌مرور زمان فضاهای دست‌ساز سطحی به‌طور کامل تخریب شده و امروزه بقایایی از پی و آوار این سازه‌ها در سطح محوطه باقی مانده است. بافت روستاهای نواحی کوهستانی منطقهٔ شمال غرب ایران دارای شیوهٔ ساختار معماری

جدول ۲. مشخصات قطعات سفالی محوطهٔ آباذر نیر (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 2. Specifications of the clay pieces of Abazar Nair (Authors, 2020).

شماره	شکل	ضخامت	آمیزه	ساخت	پخت	پوشش بیرون	پوشش درون	نقش مایه	مقایسه
۱	بدنه	متوسط	کانی	چرخ‌ساز	کافی	لغاب سبز	سبز	اسگرافیاتو	نیشابور (Wilkinson, 1973: 252)، کاشان (Watson, 2004: 262)، یئل سویی اردبیل (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۰)، آرتاویل تایر اردبیل (ستارنژاد، ۱۴۰۰: ۱۷۱)، دشت قروه (شریفی و زارعی، ۱۴۰۰: ۱۹۶)،
۲	بدنه	متوسط	کانی	چرخ‌ساز	کافی	گلی نخودی	گلی نخودی	کنده شیاری	آرتاویل تایر اردبیل (ستارنژاد، ۱۴۰۰: ۱۵۳)، یئل سویی اردبیل (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۰).
۳	لبه	ظریف	کانی	چرخ‌ساز	کافی	فیروزه‌ای	فیروزه‌ای	نقاشی زیرلغاب	شیروان جمهوری آذربایجان (Abbasova, 2019: Tablo 19)، دشت قروه (شریفی و زارعی، ۱۴۰۰: ۱۹۸)، تهیق (شراهی و صدیقیان، ۱۳۹۸: ۱۴۹)، جمعه مسجد اردبیل (یوسفی، ۱۳۹۸).
۴	بدنه	متوسط	کانی	چرخ‌ساز	کافی	قهوه‌ای روشن	قهوه‌ای روشن	افزوده	تهیق (شراهی و صدیقیان، ۱۳۹۸)، کبود و مدور مراغه (ستارنژاد و همکاران، ۱۴۰۰)، یئل سویی (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۰)، انداجین همدان (محمدی و رضایی، ۱۴۰۰).
۵	بدنه	ظریف	کانی	چرخ‌ساز	ناکافی	خاکستری	خاکستری	-	-
۶	بدنه	متوسط	کانی	چرخ‌ساز	کافی	قهوه‌ای روشن	قهوه‌ای روشن	-	-
۷	بدنه	ظریف	کانی	چرخ‌ساز	کافی	سبز	سبز	شانلوه	قلعه بسطام (Kroll & Kleiss, 1979)، کبود - مدور مراغه (ستارنژاد و همکاران، ۱۴۰۰: ۷۱)، شهر ری (reptow & Whitcomb, 2007)، ایران (Fehérvári, 1998)، موزه آشمولین (Allan, 1971)، آرتاویل تایر اردبیل (ستارنژاد، ۱۴۰۰: ۱۷۱)،
۸	بدنه	متوسط	کانی	چرخ‌ساز	کافی	نخودی	نخودی	کنده	انداجین همدان (محمدی و رضایی، ۱۴۰۰: ۱۰۲)، یئل سویی اردبیل (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۰)، آرتاویل تایر (ستارنژاد، ۱۴۰۰).
۹	کف	متوسط	کانی	چرخ‌ساز	کافی	قهوه‌ای روشن	زرد - سبز - شیری	آق کند	Lane, 1965: 25؛ مورگان ۱۳۸۴: ۱۰۳-۱۰۴)، جمعه مسجد اردبیل (یوسفی، ۱۳۹۸)، یئل سویی اردبیل (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۰)،
۱۰	کف	متوسط	کانی	چرخ‌ساز	کافی	قهوه‌ای روشن	سبز	-	آرتاویل تایر اردبیل (ستارنژاد، ۱۴۰۰: ۱۲۷)، انداجین (محمدی و رضایی، ۱۴۰۰)، جمعه مسجد اردبیل (یوسفی، ۱۳۹۸)، قروه (شریفی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۹۵).
۱۱	کف	متوسط	کانی	چرخ‌ساز	کافی	قهوه‌ای روشن	شیری، زرد، سبز	آق کند	Lane, 1965: 25؛ مورگان ۱۳۸۴: ۱۰۳-۱۰۴)، جمعه مسجد اردبیل (یوسفی، ۱۳۹۸)، یئل سویی اردبیل (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۰).
۱۲	کف	متوسط	کانی	چرخ‌ساز	کافی	قهوه‌ای روشن	سفید	نقاشی زیرلغاب	کبود - مدور مراغه (ستارنژاد و همکاران، ۱۴۰۰)، انداجین همدان (محمدی و رضایی، ۱۴۰۰: ۱۰۷).

تصویر ۹. نمونه‌ای از سنگ قبرهای گورستان آباذر (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 9. An example of the tombstones of Abazar cemetery (Authors, 2020).

جدول ۳. مشخصات سنگ قبرهای گورستان آباذر (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 3. Characteristics of gravestones in Abazar cemetery (Authors, 2020).

ردیف	شکل	جنس	ابعاد (cm)	نگاره	فن تراش	سلامت	قدمت	نمونه قابل مقایسه
۱	صندوقی	ماسه سنگ	۱۰۰×۵۰×۴۰	تیر و کمان	حجاری	متوسط	ایلخانی	کلخوران اردبیل (Keliss, 1969: 80)، آق‌آلار مراغه (Kazempour & Satarnezhad et al, 2021)، اهر (Shokrpour, 2021).
۲	صندوقی	ماسه سنگ	۱۳۰×۴۵×۴۰	محراب	حجاری	متوسط	ایلخانی	آق‌آلار مراغه (Satarnezhad et al, 2021)، اهر (Kazempour & Shokrpour, 2021)، خلخال (موسوی کوهپور و همکاران، ۱۳۹۴)، ارباب‌کندی (مشکین‌شهر (ثمری، ۱۳۹۵: ۷۱)، قدمگاه آذرشهر (ستارنژاد، ۱۳۹۹)، اونار مشکین‌شهر (پروین، ۱۳۹۵)، ورزقان (افخمی و ستارنژاد، ۱۴۰۰).

نزدیک به هم بوده است؛ به طوری که در تحلیل این محوطه، آن چه به دست آمد این است که محوطه آباذر از نظر الگوی مکان‌گزینی (دست‌رسی به منابع آب، قرارگیری در دامنه کوه، نزدیکی به مراتع)، ساختار و عناصر معماری و پلان فضاها مشابه بسیاری از روستاهای دامنه کوهستان سبلان و سهند مانند: کندوان، حيله‌ور، صور بناب، خطب، کهلان و کهق مراغه، هرگلان عجب‌شیر، کوهول بولاغی هشت‌رود، آق‌بولاغی بستان‌آباد، و گنزق سرعین است. این روستاها در نزدیکی منابع آب و دامنه تپه‌ها به شیوه دست‌ساز-دست‌کند شکل گرفته‌اند. با توجه به فصول سرد سال، یکی از الگوهای رایج روستاهای نواحی سردسیر منطقه آذربایجان داشتن فضاهای دست‌کند زیرسطحی بوده که خانوارها در ایام خاصی از سال در کنار احشام خود زندگی می‌کردند. چنین الگوی استقراری تا سال‌های اخیر در روستای کندوان (رازانی و همکاران، ۱۳۹۵)، خطب مراغه (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۹)، گنزق سرعین (خانعلی، ۱۳۹۷)، یای‌شهری مراغه، و صور بناب هم‌چنان پابرجا است. در این روستاها فضاهای دست‌کند معیشتی زیر فضاهای دست‌ساز سطحی قرار گرفته‌اند. فضاهای دست‌کند زیرسطحی عموماً به دلیل کاربری معیشتی که داشته‌اند، فاقد عناصر معماری و هنری پیچیده و خاص رایج در فضاهای آئینی-یادمانی (عناصری چون: کتیبه، محراب، نقش‌مایه‌های هنری) بوده، و صرفاً دارای آخور طولی، طاقچه و فضاهای تأمین‌روشنایی است. چنین عناصری در فضاهای دست‌کند آباذر نیز قابل مشاهده است؛ بنابراین فضای دست‌کند شماره ۷ را از نظر معماری و حتی ماهیت کارکرد نمی‌توان مجزا از سایر فضاها در نظر گرفت. کلیات این فضا، دقیقاً مشابه سایر فضاهای این مجموعه است.

فضاهای دستکند محوطهٔ آباذر دقیقاً درون بافت روستا قرار دارد. این فضاها از قسمت‌هایی تشکیل شده که عناصر کاربردی از قبیل آخور و طاقچه نشان می‌دهد که کاربری آن ارتباط با معیشت انسان در این منطقه دارد. پلان فضاها (به خصوص فضای ۷) به صورت خطی بوده، که مرکزیت آن یک فضای وسیع را تشکیل می‌دهد. این فضای مرکزی به عنوان فضای اصلی و تقسیم‌کننده بوده و فضاهای جانبی در اطراف آن شکل گرفته است. مطالعهٔ تطبیقی پلان فضاهای نیایشگاهی و حتی یادمانی باقی‌مانده تفاوت‌های اساسی با این مجموعه دارد. در منطقهٔ شمال غرب ایران، پلان فضای آئینی از دورهٔ اشکانی در محوطهٔ قلعه ضحاک شناسایی شده است (عمرانی و مرادی، ۱۳۹۳). این نیایشگاه دارای پلان چلیپا بوده، که نمونه مشابه آن در بناهای آئینی ایران دوران پیش از اسلام نیز رواج داشته است. این درحالی است که پلان فضاهای دستکند آباذر (به خصوص فضای ۷) فاقد چنین الگویی است. علاوه بر پلان، اصولاً فضاهای با کاربری آئینی-یادمانی دارای عناصر هنری و کاربردی چون: کتیبه و محراب در مجموعهٔ امامزاده معصوم، منبر در داش‌مچید، چالهٔ تدفین و ستون در گوردخمه‌ها و تزئینات اسلیمی هستند. در بررسی نگارندگان از فضاهای دستکند حتی فضای شمارهٔ ۷، مجموعهٔ آباذر، شواهدی از چنین عناصر هنری و کاربردی شناسایی نگردید، بلکه تمامی عناصر معماری ایجادشده در این مجموعه و حتی فضای دستکند شمارهٔ ۷ بسیار ابتدایی تراشیده شده و کاربری متناسب با معیشت انسان دارند. پژوهشگر متقدم این مجموعه (شکاری نیری، ۱۳۷۵) ضمن اشاره به کاربری معیشتی این فضاها، تنها فضای شمارهٔ ۷ را به دلیل پوشش گنبد و سکو، مستثنا از سایر فضاها دانسته است. این درحالی است که سکوی ایجادشده در این فضا، دقیقاً یک آخور دیواری خطی بوده که لبه‌های آن ساییده شده است. نمونه‌های مشابه آن را در کاوش محوطهٔ گنزی سرعین (خانعلی، ۱۳۹۷)، خطب مراغه (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۹)، آق‌بولاق بستان‌آباد، ملکان، عجب‌شیر، صور بناب و سایر روستاهای دستکند-دست‌ساز منطقهٔ شمال غرب ایران می‌توان مشاهده کرد (جدول ۴).

قرارگیری فضاهای دستکند درون بافت روستا، تعلق آن به یک مقبره و معبد بودایی را رد می‌کند؛ هرچند مقابر بودایی، به خصوص در اوایل دورهٔ ایلخانی به صورت گوردخمه‌های زیرزمینی تراشیده می‌شدند؛ با این حال مکان‌گزینی این مقابر بیرون از بافت سکونتگاهی انسان و به شیوهٔ پنهان‌سازی بوده است (کارپن، ۱۳۶۳: ۴۱-۴۱؛ اشپولر، ۱۳۵۱: ۱۸۳). فضای دستکند شمارهٔ ۷، دقیقاً درون بافت روستا شکل‌گرفته و براساس مواد فرهنگی باقی‌مانده، پیشینهٔ محوطه (استقرار) حداقل به پیش از دورهٔ ایلخانیان بازمی‌گردد؛ از طرفی مقابر ایلخانان اولیه مانند «هولاکو» با گذشت سال‌ها، هنوز پنهان باقی‌مانده است. این درحالی است که مجموعهٔ دستکند آباذر به طور کامل برای مردم منطقه از دیرباز شناخته شده است. نکتهٔ آخر دربارهٔ این مجموعه، وجود یک فضای آئینی دست‌ساز داخل بافت گورستان بوده که در میان مردم منطقه با عنوان «اؤجاق» شناخته می‌شود (میرفتاح و شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۶۲). این تنها فضایی آئینی-یادمانی محوطه بوده که به مرور زمان به طور کامل تخریب شده است. مردم محل برای این مکان احترام خاصی قائل هستند؛ بنابراین خود این بنا نشان می‌دهد که تنها فضای مقدس برای مردم، همین بنای دست‌ساز بوده نه فضای دستکند شمارهٔ ۷. به طور کلی آن چه مشخص است، مطالعهٔ تطبیقی داده‌های فرهنگی محوطه نشان می‌دهد که مجموعهٔ آباذر در دوران اسلامی با کارکرد معیشتی ایجاد شده و همانند فضاهای معیشتی فاقد عناصر معماری و تزئینی خاص است. بر همین اساس این فضای دستکند، تفاوت‌های آشکار با فضاهای آئینی-دینی دستکند شمال غرب ایران دارد و نمی‌توان صرفاً براساس شکل غار بودن، اصطلاح نیایشگاه یا مقبره را به آن اطلاق نمود.

جدول ۴. مطالعه تطبیقی برخی از فضاهای دستکند شمال غرب ایران (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 4. Comparative study of some areas of Troglodytic Architecture North-West Iran (Authors, 2020).

محوطه	موقعیت	نام جای	ساختار	عناصر معماری و هنری	کارکرد	توضیحات
کندوان	تبریز	کوهول	دستکند - دست ساز	طاقچه، نورگیر، آخور	معیشتی	پلان متنوع، مالکیت خصوصی
صور	بناب	کوهول	دستکند - دست ساز	طاقچه، نورگیر، آخور، اخیه	معیشتی	پلان خطی، مالکیت خصوصی
خطب	مراغه	کوهول	دستکند - دست ساز	طاقچه، نورگیر، آخور، اخیه	معیشتی	پلان خطی، مالکیت خصوصی
پینه آئوی	مراغه	کوهول	دستکند - دست ساز	طاقچه، نورگیر، آخور، اخیه	معیشتی	پلان خطی، مالکیت خصوصی
آق بولاق	بستان آباد	کوهول	دستکند - دست ساز	طاقچه، نورگیر، آخور، اخیه	معیشتی	پلان متنوع، مالکیت خصوصی
امامزاده معصوم	مراغه	اؤلیا/اوجاق	دستکند	نورگیر، کتیبه، محراب، مقرنس، نقش مایه اسلیمی	آئینی - یادمانی	تک مجموعه، مالکیت عمومی
کوهولو مچید	مراغه	مسجد	دستکند	مقرنس، محراب، طاقچه	آیینی - یادمانی	تک فضا، مالکیت عمومی
قدمگاه	آذرشهر	اوجاق	دستکند	محراب	آیینی - یادمانی	تک فضا، مالکیت عمومی

نتیجه گیری

آنچه در متن پژوهش بدان پرداخته شد، محوطه آبادر همانند بافت روستاهای نواحی کوهستانی آذربایجان ایران، متشکل از فضاهای دستکند-دست ساز است. فضاهای دستکند در زیر فضاهای دست ساز تراشیده شده و از نظر ساختار معماری، پلان و عناصر کاربردی شباهت‌های بسیاری میان این روستاها می‌توان مشاهده کرد. دقت در مواد فرهنگی و عناصر معماری باقی مانده در فضاهای دستکند این مجموعه نشان داد که فضاها، شباهت‌های نسبی بسیاری به هم دیگر دارند و از الگوی واحد پیروی کرده‌اند؛ بر همین اساس نمی‌توان یک فضای دستکند (فضای شماره ۷)، را با عنوان فضای مستثنی از سایر فضاها در نظر گرفت. تمامی عناصر معماری از قبیل: آخور، طاقچه، نورگیر، اخیه و نحوه دسترسی به فضاها نشان می‌دهد که این فضاها به طور عام و فضای معماری شماره ۷، به طور اخص متناسب با معیشت انسان طراحی و تراشیده شده است. بر همین اساس به دلیل نبود عناصر تزئینی و کاربردی خاص فضاهای آئینی-یادمانی (کتیبه، نقش مایه‌های هنری،

ستون، سبک فاخر تراش فضاها و...) نمی‌توان این مجموعه (فضای شماره ۷) را به عنوان فضای مرتبط با نیایشگاه (مهرابه) در نظر گرفت. از طرفی ماهیت فضاها و نیایشگاهی و مقابر بودایی نیز بسیار متفاوت با این مجموعه بوده است؛ بر همین اساس این مجموعه شاخصه‌های معابد مهری و بودایی را ندارد. گاه‌نگاری محوطه، متکی به یافته‌های فرهنگی باقی مانده در سطح محوطه بوده است. براساس این داده‌ها، شواهدی از دوران تاریخی (به خصوص اشکانی) شناسایی نگردید. این داده‌ها مهم‌ترین دوره استقرار محوطه را متعلق به قرون میانی اسلام نشان می‌دهند. در این دوران، گورستانی با سنگ‌قبرهای شاخص در مجاورت بافت روستا شکل گرفته است؛ به طور کلی مطالعه تطبیقی بافت این مجموعه، با محوطه‌های مشابه دامنه‌های کوهستان سبلان و سهند، شباهت‌های بسیاری را میان آن نشان می‌دهد. روستاهای این نواحی به دلیل اقلیم سردسیر منطقه و محافظت از جان و مال خود، فضاها و سکونتگاهی را به دو شیوه دست‌ساز-دستکند ایجاد می‌کردند. فضاها و دست‌ساز که روی سطح بوده، عموماً کاربری سکونتگاهی داشته و فضاها و زیرسطحی کارکردهای چون سکونت فصلی (ایام زمستان) و معیشتی داشته است. چنین شیوه استقرار از الگوهای رایج بسیاری از روستاهای واقع در دامنه‌های مناطق کوهستانی آذربایجان ایران است که امروزه نیز با گذشت سال‌ها، هنوز به حیات خود ادامه می‌دهد.

کتابنامه

- اشپولر، برتولد، (۱۳۵۱). تاریخ مغول در ایران. تهران: ترجمه و نشر کتاب.
- آزاد، میترا، (۱۳۸۴). «بررسی تحول بناهای مذهبی دوره ساسانی به بناهای مذهبی قرون اولیه اسلامی». رساله دکتری رشته پژوهش هنر، تهران: دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- پیروج، هادی؛ جهانگیری، احمد؛ عامل، نصیر؛ و کمالی، امین‌اله، (۱۳۹۱). «بررسی سنگ‌شناسی و ژئوشیمیایی سنگ‌های آتشفشانی و درونی پلیو - کوآترنری غرب نیر (استان اردبیل)». بلورشناسی و کانی‌شناسی ایران، ۲۲ (۲): ۲۵۷-۲۶۸.
- ثمری، مریم، (۱۳۹۵). «مطالعه و بررسی سنگ‌قبرهای دوره اسلامی شهرستان اردبیل». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، اردبیل: دانشگاه محقق اردبیلی (منتشر نشده).
- خاکسار، علی، (۱۳۸۶). «گزارش فصل اول کاوش‌های باستان‌شناختی سامن-ملایر (شهرپنهان)». همدان: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- خانعلی، حمید، (۱۳۹۷). «گزارش فصل اول کاوش مجموعه دستکند زیرزمینی محوطه کهنه‌کنزق شهرستان سرعین استان اردبیل». مجموعه مقالات هفتمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی: ۳۷۰-۳۷۹.
- رازانی، مهدی؛ و حمزوی، یاسر، (۱۳۹۷). «ساختارشناسی ملاط‌های تاریخی در آرایه‌های معماری و اندود داخلی معبد صخره‌ای ورجووی مراغه ایران». باستان‌سنجی، ۴ (۲): ۱۴-۲۰.
- رازانی، مهدی؛ سیدمحمدامین امامی؛ و باغبان، علیرضا، (۱۳۹۵). «طبقه‌بندی و تحلیل کاربرد معماری صخره‌ای در دامنه کوه آتش‌فشانی سهند در شمال غرب ایران». پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۶ (۲): ۴۱-۶۰.
- ستارنژاد، سعید، (۱۴۰۰). «گزارش کاوش اضطراری در محوطه آرتاوایل تایر اردبیل». تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی (منتشر نشده).
- ستارنژاد، سعید؛ حاجی‌زاده، کریم؛ رضالو، رضا؛ و معروفی‌ا قدم، اسماعیل، (۱۳۹۹). «طبقه‌بندی و تحلیل معماری دستکند در شهرستان مراغه». مسکن و محیط روستا، ۱۷۰: ۵۳-۶۶.
- ستارنژاد، سعید؛ رحمت‌پور، محمد؛ و ژاله‌ا قدم، جواد، (۱۴۰۰). «گزارش مقدماتی کاوش باستان‌شناختی محوطه کبود-مدور مراغه (آذربایجان شرقی)». اثر، ۴۲ (۱): ۶۲-۸۰.

- ستارنژاد، سعید؛ معروفی‌اقدام، اسماعیل؛ و حسنلو، مهدی، (۱۳۹۸). «نیایشگاه صخره‌ای روستای قشلاق مراغه معبدی بودایی-مسیحی یا مسجد اسلامی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۳): ۱۹۱-۱۷۷.
- سلطانی‌محمدی، مهدی؛ و آزاد، میترا، (۱۳۹۷). «تحلیل مقایسه‌ای یک فرم خاص در معماری دستکند مذهبی منطقه مرکزی ایران و سه اثر در شمال غرب»). پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۸ (۱۶): ۲۰۳-۲۲۲.
- شراهی، اسماعیل؛ و صدیقیان، حسین، (۱۳۹۸). «مطالعه باستان‌شناختی سفال‌های قرون میانی اسلامی دستکند زیرزمینی تهیق خمین». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳ (۸): ۱۵۸-۱۴۱.
- شکاری‌نیری، جواد، (۱۳۸۵). «امام‌زاده معصوم مراغه معبد مهرپرستی ایران و نشان‌ها در معابد اروپایی». مطالعات ایرانی، ۵ (۱۰): ۱۲۵-۱۰۹.
- طهماسبی، فریبرز؛ رضالو، رضا؛ جوانمردزاده، اردشیر؛ معروفی‌اقدام، اسماعیل؛ و ستارنژاد، سعید، (۱۴۰۲). «تحلیلی بر سفالینه‌های دوران اسلامی قلعه یل‌سویی شهرستان گرمی، اردبیل». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳ (۳۶): ۲۰۳-۲۳۶. (doi: 10.22084/nb.2021.23789.2310).
- عمرانی، بهروز؛ و مرادی، امین، (۱۳۹۳). «جایگاه مجموعه زهاک در روند ترویج اندیشه‌های مهرپرستی و معماری مرتبط با آن». مطالعات باستان‌شناسی، ۶ (۲): ۱۱۳-۱۳۰.
- کارپن، پلان، (۱۳۶۳). سفرنامه پلان کارپن. تهران: یساولی.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله، (۱۳۷۳). «بررسی‌های باستان‌شناسی آذرشهر و مراغه، حرفی دیگر درباره ساختمان چند خانقاه و مسجد». میراث فرهنگی، ۱۲: ۱۴۰-۱۶۳.
- کومون، فرانترز، (۱۳۸۶). دین مهری. ترجمه احد آجودانی، تهران: ثالث.
- لباف‌خانکی، میثم، (۱۳۹۱). «تحلیل تطبیقی یک فرم خاص در معماری دستکند». اثر، ۵۸: ۱۰۸-۹۴.
- محمدی، مریم؛ و رضائی، مصطفی (۱۴۰۰). «بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفال‌های محوطه انداجین دشت همدان در ادوار سلجوقی و ایلخانی». مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی، ۳: ۹۵-۱۱۶.
- محمدی‌فر، یعقوب؛ و همتی‌ازندریانی، اسماعیل، (۱۳۹۵). «مطالعه و بررسی معماری دستکند ایران». مسکن و محیط روستا، ۱۵۶: ۹۷-۱۱۰.
- منگلی، محمد؛ ابوئی، رضا؛ و مهدی‌زاده‌سراج، فاطمه، (۱۳۹۶). «بازشناسی ویژگی‌های منحصربه‌فرد ساخت سگونتگاه‌های روستایی دستکند ایران (نمونه موردی: مجموعه میراث جهانی روستایی میمند، شهر بابک، استان کرمان)». مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی، ۱۲ (۴): ۸۰۲-۷۸۵.
- مورگان، پیتر، (۱۳۸۴). سفال خمیر سنگی ایران دوره سلجوقی، مجموعه سفال اسلامی. گردآوری ناصر خلیلی و استفان ورونیت، تهران: نشر کارنگ.
- موسوکوهپر، سیدمهدی؛ خانعلی، حمید؛ و نیستانی، جواد، (۱۳۹۴). «سنگ‌های مزار نمودی از وحدت مذاهب مختلف اسلامی در ایران گونه‌شناسی طبقه‌بندی و مطالعه آرایه‌های سنگ‌مزارهای نوع گهواره‌ای». پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ۵ (۲۰): ۱۳۳-۱۵۲.
- میرفتاح، علی‌اصغر؛ و شکاری‌نیری، جواد، (۱۳۷۵). «دهکده صخره‌ای ابادر». اثر، ۲۶ و ۲۷: ۸۵-۶۰.
- ورمازرن، مارتین، (۱۳۸۳). آئین میترا. ترجمه بزرگ نادرزاده، تهران: نشر چشمه.

ARXEOLOGIYA. Baku: VA ETNOQRAFIYA INSTITUTU.

- Allan, J. W. & Ashmolean Museum (Oxford) (1971). *Medieval Middle Eastern Pottery*. Oxford: Ashmolean Museum.

- Azad, M., (2004). "Investigation of the transformation of religious buildings of the Sassanid period into religious buildings of the early Islamic centuries". Doctoral dissertation in art research field, Tehran: Tarbiat Modares University (Unpublished). (In Persian).

- Bier, L., (1986). "The Masjid-i Sang near Dārāb and the Mosque of Shahr-i Īj: Rock-Cut Architecture of the Il-Khanid Period". *Iran*, 24(1): 117-130.

- Fegerl, K., (2008). *Archäozoologische Untersuchungen eines Fundkomplexes aus dem Tempelbezirk des Jupiter Heliopolitanus von Carnuntum* (Doctoral dissertation, uni-wien).

- Fehérvári, G., (1998). *Pottery of the Islamic world: in the Tareq Rajab Museum*. IB Tauris & Company Limited.

- García Sánchez, M., (2012). "Dress and Colour of Mithraism: Roman or Iranian Garments". *Kleidung und Identität in religiösen Kontexten der römischen Kaiserzeit*: 128-140.

- Hopfe, L. M., (2008). "Archaeological Indications on the Origins of Roman Mithraism". *Uncovering Ancient Stones: Essays in Memory of H. Neil Richardson*: 147-58.

- İZNIK, E. Y., (1999). *Anadolu'da Mithra kültü* (Doctoral dissertation, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı).

- Kambakhshfard, S., (1994). "Archaeological Surveys of Azarshahr and Maragheh, Another word about the building of several monasteries and mosques". *Cultural Heritage Magazine*, 12: 140-163 (In Persian).

- Karpen, P., (1984). *Plan Karpen's travelogue*. Tehran: Yesavali. (In Persian).

- Kazempour, M. & Shokrpour, S., (2021). "A Symbolic Analysis of the Islamic Period Gravestones in the Ahar Museum". *International Journal of Historical Archaeology*, 25(4): 1065-1086.

- Khaksar, A., (2006). "Report of the first chapter of the archaeological excavations of Saman-Malair (Shahrpanhan)". Hamedan: Archives of the General Administration of Cultural Heritage of Hamedan Province (Unpublished). (In Persian).

- Khanali, H., (2017). "Report of the first chapter of the exploration of the underground Troglodytic Architecture complex in the old Kanzeq area of Sarein city, Ardabil province". *Proceedings of the 7th Annual Meeting of Iranian Archaeology*, Tehran: Cultural Heritage Research Institute: 370-379. (In Persian).

- Kleiss, W., (1969). "Bericht über zwei Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran". *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 2: 7-119.

- Kroll, S. & Kleiss, W., (1979). *Bastam I*. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975.

- Kumon, F., (2016). *Din Mehri*. Translated by: Ahad Ajudani, Tehran: Third. (In Persian).
- Labaf Khanaki, M., (2011). "Comparative analysis of a specific form in Handkand architecture". *Eshar Magazine*, 58: 108-94. (In Persian).
- Lingley, K. A., (2014). "Silk Road Dress in a Chinese Tomb: Xu Xianxiu and Sixth Century Cosmopolitanism". *The Silk Road*, 12: 1-12.
- Mazhjo, N., (2019). *When Mithras Came to Rome: The Cultural Transmission of Mithras from Persia to the Hellenistic and Roman Worlds* (Doctoral dissertation, Concordia University).
- Mengli, M.; Abuei, R. & Mehdizadeh Siraj, F., (2016). "Recognizing the unique features of the construction of the rural villages of Troglodytic Architecture, Iran (case example: Maimand World Heritage Village, Shahrabak, Kerman Province)". *Human Settlements Planning Studies*, 12 (4): 785-802. (In Persian).
- Mirftah, A. A. & Shekariniri, J., (1996). "Abazar rock village". *The work*, 26 & 27: 85-60. (In Persian).
- Mohammadi, M. & Rezaei, M., (2020). "Investigation and analysis of the typology of the pottery of the Andajin area of the Hamadan plain in the Seljuq and Ilkhanid periods". *Archaeological Studies of the Islamic Era*, 3: 116-95. (In Persian).
- Mohammadifar, Y. & Hemti Azandriani, I., (2015). "Study and review of Iran's Troglodytic Architecture". *Housing and Village Environment*, 156: 110-97. (In Persian).
- Moradi, A. & Omrani, B., (2020). "New Horizons Towards Three Rock-Cut Tombs (13th-14th CE) from Northwest Iran". *The International Journal of Humanities*, 27(2): 53-69.
- Morgan, P., (2005). *Iranian Stone Paste Pottery of the Seljuq Period, Islamic Pottery Collection*. Compiled by: Nasser Khalili and Stephan Voronit, Tehran: Karang Publishing House. (In Persian).
- Mousavi Kohper, S. M.; Khanali, H. & Nisani, J., (2014). "Tombstones are a manifestation of the unity of different Islamic religions in Iran, typology, classification and study of arrays of cradle-type tombstones". *Islamic History Research Quarterly*, 5 (20): 133-152. (In Persian).
- Nabarz, P., (2005). *The mysteries of Mithras: The pagan belief that shaped the Christian world*. Inner Traditions/Bear & Co.
- Omrani, B. & Moradi, A., (2013). "The position of Zahak collection in the process of promoting the ideas of Mehr worship and architecture related to it". *Archaeological Studies*, 6 (2): 113-130.
- Parvin, S.; Sattarnejad, S. & Hendiani, E., (2020). "The Victory of Islam over the Buddhist Religion (Reviewing the inscriptions of the shrine of Imamzadeh Mulla "Ma'sum" of Maragheh)". *Golden Horde Review*, 8 (4): 636-646.
- Pirouj, C.; Jahangiri, A.; Agent, N.; Kamali, A. E., (2012). "Lithrological and geochemical study of volcanic and internal Plio-Quaternary rocks of West Nair (Ardebil

province)". *Crystallography and mineralogy of Iran*, 22 (2): 257-268. (In Persian).

- Razani, M. & Hamzoi, Y., (2017). "Structure of historical mortars in architectural arrays and interior linings of Verjovi rock temple in Maragheh, Iran". *Archaeology*, 4, (2): 2-14. (In Persian).

- Razani, M.; Emami, S. M. A. & Baghban, A., (2015). "Classification and analysis of the application of rock architecture in the foothills of the Sahand volcanic mountain in the northwest of Iran". *Iranian Studies*, 6 (2): 41-60. (In Persian).

- Samari, M., (2015). "Study and investigation of the tombstones of the Islamic period of Ardabil city". Master's thesis in archaeology, Ardabil: Mohaghegh University of Ardabil (Unpublished). (In Persian).

- Satarnezhad S.; Hajizadeh Bastani, K.; Afkhami, B. & Shahbazi Shiran, H., (2021). "To study the tombstones of the Islamic period of Aqalar Museum of Maragheh (northwest of Iran)". In: *Studia Historica Nitriensia*, 25 (2): 561-576.

- Sattarnezhad, S.; Hajizadeh, K.; Rezaloo, R. & Maroufi Aghdam, E., (2020). "Classification and Analysis of Troglodytic Architecture, Man-made Cave, in the county of Maragheh". *Journal of Housing and Rural Environment*, 39(170): 53-66. (In Persian).

- Sattar-Nezhad, S.; Maroufi Aghdam, E. & Hasanloo, M., (2019). "Rocky Sanctuary of Gheshlagh Village of Maragheh, Buddhist Temple-Christian or Islamic Mosque?". *Parseh Journal of Archaeological Studies*, 3(7): 177-191. (In Persian).

- Sattarnezhad, S.; Rahmatpour, M. & Aghdam, J. J., (2021). "Preliminary Report of Archaeological Excavation of Kaboud-Circular Site of Maragheh (East Azerbaijan, Iran)". *Athar*, 42(1): 62-81. (In Persian).

- Sattranjad, S., (2020). "Emergency excavation report in Ardabil's Artaville Tire area". Tehran: Research Institute of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts (Unpublished). (In Persian).

- Shekari Niri, J., (2019). "Formation of the Mithraic Temples in Northwestern Iran and Comparison with Roman Mithraeums". *Space Ontology International Journal*, 8(4): 37-56.

- Shekariniri, J., (2015). "Imamzadeh Masoum Maragheh, Iran's Mehr worship temple and signs in European temples". *Iranian Studies*, 5 (10): 109-125. (In Persian).

- Shpuler, B., (1972). *Mongol history in Iran*. Tehran: translation and publication of the book. (In Persian).

- Shrahi, I. & Seddigian, H., (2018). "Archaeological study of the pottery of the Islamic Middle Ages in the Tahigh Khomein underground cave". *Parse Archaeological Studies*, 3 (8): 141-158. (In Persian).

- Soltani Mohammadi, M. & Azad, M., (2017). "Comparative analysis of a specific form in the religious Troglodytic Architecture of the central region of Iran and three works in the northwest". *Iranian Archaeological Research*, 16 (8): 203-222. (In Persian).

- Stein, A., (1940). *Old routes of western Iran*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára: Kőrösi Csoma Társaság.
- Steinhardt, N. S., (1998). "Liao archaeology: Tombs and ideology along the Northern frontier of China". *Asian Perspectives*: 224-24.
- Tahmasebi, F.; Rezaioo, R.; Javanmardzadeh, A.; Maroufi Aghdam, E. & Sattarnezhad, S., (2023). "An analysis of the Ceramic of the Islamic Period of Yel-Suie Castle in Germe City, Ardabil". [Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran](#), 13(36): 203-236. (doi: 10.22084/nb.2021.23789.2310). (In Persian).
- Treptow, T. & Whitcomb, D. S., (2007). *Daily Life Ornamented: The Medieval Persian City of Rayy*. Oriental Institute of the University of Chicago.
- Treptow, T. & Whitcomb, D. S., (2007). *Daily Life Ornamented: The Medieval Persian City of Rayy*. Oriental Institute of the University of Chicago.
- Vardjavand, P., (1975). "The Imāmzāde Ma'sum Varjuvī near Marāgha". *East and West*, 25(3/4): 435-438.